

Cultura, llengua i política. La resistència cultural catalana durant el règim franquista (1939-1977)

Enric Pujol Casademont*
Universitat Autònoma de Barcelona

Rebut 12 febrer 2019 · Acceptat 30 setembre 2019

RESUM

El franquisme intentà un genocidi cultural i identitari contra Catalunya. L'acció combinada de la resistència a l'interior del país i la de l'exili ho va impedir. Els anys quaranta del segle XX foren de pura resistència, però ja als cinquanta s'originà una represa a l'interior que possibilità l'eclosió cultural i política dels anys seixanta. A la dècada següent, arran de la crisi final del règim del general Franco, s'assolí un autogovern arreu dels Països Catalans, però no hi hagué una compensació per la repressió patida ni s'adoptà una política prou decidida que garantís el futur de la llengua i la cultura catalanes.

PARAULES CLAU: cultura i llengua catalanes, resistència antifranquista, franquisme, exili, transició política

INTRODUCCIÓ

La cultura catalana, que té el seu origen en el període medieval, ha passat al llarg de la seva història per moments especialment difícils en què ha patit fortes restriccions adverses i ha vist seriosament amenaçada la seva continuïtat com a cultura pròpia i diferenciada davant de dues cultures molt potents: l'espanyola i la francesa. Els factors polítics, doncs, han pesat molt en el seu desenvolupament. La dictadura del general Franco (1939-1977), sobretot durant els primers temps, es proposà dur a terme el que ha estat qualificat per diferents estudiosos de veritable genocidi cultural. El franquisme va pretendre acabar amb la cultura en llengua catalana, ja que era el tret més clar de la seva condició de cultura específica i un element clau de la identitat nacional catalana. En aquells moments, doncs, des de la resistència cultural es feu una especial incidència en la defensa de la llengua pròpia en tots els àmbits culturals i socials amb l'objectiu llunyà (aleshores i encara ara) d'arribar a una situació de normalitat plena. D'aquí que en aquest article ens hàgim centrat especialment en la illació que aleshores existí entre cultura, llengua i política. Naturalment, el combat per la llengua i la cultura va anar associat a la lluita per la llibertat d'expressió i a la resta de llibertats civils, sotmeses a una fèrria censura política que imposava els valors d'un règim dictatorial autoritari antidemocràtic, defensor

d'un nacionalisme espanyol de matriu castellanista que negava l'existència, en la seva jurisdicció, d'altres realitats nacionals com la catalana, la basca o la gallega (i òbviament les seves expressions culturals).

La cultura catalana d'aquella època fou, d'una manera majoritària (ja fos de forma explícita o implícita), anti-franquista. La intensitat de la repressió i la reacció davant d'aquest atac variaren al llarg d'un règim que durà gairebé quaranta anys. La dècada dels quaranta del segle passat marcà un període de resistència a l'embat repressor que tingué un doble front: el de l'interior (aleshores amb pocs recursos, però ja amb una voluntat clara de supervivència) i el de l'exili (on, de fet, va tenir lloc la primera represa cultural catalana). Els anys cinquanta es caracteritzaren per l'inici d'una represa decidida ja a l'interior que, a la dècada següent, va permetre una autèntica eclosió cultural. El grau de maduresa assolida als anys seixanta possibilità que a la primera meitat dels setanta, quan el règim franquista mostrà signes evidents de crisi, es preparés un veritable assalt a les institucions que prengué concreció programàtica en el Congrés de Cultura Catalana (1975-1977).

Precisament en aquest famós congrés, partint d'una concepció molt àmplia del terme «cultura» (gairebé antropològica), s'establí què volia dir «cultura catalana» i quin era el seu abast, al mateix temps que es defensà que «tal com l'entendem, la cultura catalana no ha estat mai minoritària».¹ Així, s'afirmà que «la cultura catalana és la de tots i cadascun dels Països Catalans»; és a dir, la del Principat de Catalunya (les actuals províncies de Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona), el País Valencià (València,

* **Adreça de contacte:** Departament d'Història Moderna i Contemporània. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). E-mail: Enric.Pujol@uab.cat

Castelló de la Plana i Alacant), les Illes Balears i les Pitüses (Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera), Andorra, la Catalunya del Nord (Departament dels Pirineus Orientals a la República Francesa) i l'Alguer (població catalanoparlant de l'illa de Sardenya). També es digué que l'idioma català era «la llengua i la cultura pròpies dels Països Catalans» i per això es demanà que fos «la llengua d'ús normal i llengua oficial d'aquests territoris».

TRIOMF FRANQUISTA I EXILI

El triomf militar de les forces comandades pel general Franco, el 1939, no tan sols desfermà una duríssima repressió contra els qui donaren suport al bàndol republicà (execucions, exili, empresonaments massius...), sinó que en el camp de la cultura també tingué un caràcter especialment traumàtic. El nou règim va pretendre que desaparegués el català de tots els àmbits de la vida pública (Administració, escoles, universitat, Església, ràdio, espectacles, llibres i revistes...), en un intent d'eliminar tot el que s'havia aconseguit en favor de la cultura catalana durant el primer terç del segle xx —primer amb la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923) i després amb la Generalitat republicana (1931-1939). Es volgué aplicar una solució final, definitiva, a allò que era vist com a «problema català» per la cúpula de l'Estat espanyol des de feia molts i molts anys (de fet, d'ençà del segle xvii, quan hi hagué la Guerra de Separació dita també Guerra dels Segadors); un contenciós de llarga durada que tenia com a base el no reconeixement de l'existència de la nació i la cultura catalanes. És per això que estudiosos com Josep Benet, Josep M. Solé Sabaté, Joan Villarroya, Josep Masot i Muntaner o Santi Cortés l'han considerat un intent de genocidi cultural.²

L'impacte fou especialment dur al Principat, considerat el nucli principal, però es deixà sentir arreu dels territoris catalans. El propòsit exterminador arribà a sorprendre fins i tot aquells sectors civils i religiosos que abans del conflicte havien fet part del catalanisme conservador i que a l'inici de la guerra, a causa de la repressió revolucionària desfermada contra ells, donaren suport al bàndol franquista. És per la intensitat repressiva i pel propòsit d'acabar amb la identitat catalana que Albert Manent afirmà que «Catalunya va perdre la guerra civil».³

En els primers anys del règim franquista fou des de l'exili que es va poder assegurar una indubtable continuïtat i que s'emprengué una primera represa cultural, davant l'anorreament gairebé absolut que es va patir als territoris catalans sotmesos a la dictadura. La flor i nata de la intel·lectualitat catalana, encapçalada per Pompeu Fabra (que esdevingué el símbol vivent de la llengua i la cultura perseguides), marxà cap a l'exili, conscient del que implicaria el triomf franquista. Fou el cas, per exemple, d'Antoni Rovira i Vigili, Lluís Nicolau d'Olwer, Pere Bosch Gimpera, Josep Pous i Pagès, Ferran Soldevila, Carles Riba, Joan Oliver, Joaquim Xirau, Aurora Bertrana, Pau

Casals, Ventura Gassol, Josep Carner i altres primeres figures.⁴ L'afusellament, el febrer de 1939, de l'escriptor Carles Rahola per part dels vencedors, pel sol fet d'haver escrit uns articles contra els bombardejos de Girona, va mostrar el perill que corrien els intel·lectuals que havien donat suport a la Generalitat. Així mateix, partiren un gran nombre de professors i mestres, ja que la renovació i catalanització de l'ensenyament havia estat una de les principals realitzacions de l'etapa republicana.

Però, sobretot, s'exilià la Generalitat de Catalunya, cosa que va permetre que sostingués diferents iniciatives culturals, des de l'edició de revistes i publicacions fins a la intervenció en la creació d'institucions com la Fundació Ramon Llull, que fou una fundació amb participació governamental creada a París el 1939 sota l'impuls d'Antoni M. Sbert (antic conseller de Cultura de la Generalitat), que no tan sols arribà a dissenyar un programa d'actuació, sinó que es va poder dedicar al sosteniment econòmic dels principals escriptors i intel·lectuals. L'esclat de la Segona Guerra Mundial i l'ocupació nazi de França en dificultaren seriosament el desenvolupament i obligaren el seu promotor a traslladar-se a Mèxic. Així mateix, la invasió nazi possibilità la deportació del president de la Generalitat Lluís Companys i la seva execució a Barcelona el 1940, sense cap mena de garantia jurídica. El substituï Jusep Irla, que presidí l'autogovern català fins al 1954, durant els difícils anys del conflicte mundial i de l'inici de la Guerra Freda.

La gran institució de cultura sostinguda a l'exili, per la seva durada i pel rigor dels seus plantejaments, foren els Jocs Florals de la Llengua Catalana que, des del 1941 fins al 1977, celebraren una trobada anual en diferents capitals del món que serví per relligar la intel·lectualitat exiliada dispersa i per establir un contacte amb els intel·lectuals de l'interior. Els primers se celebraren a Buenos Aires i els darrers a Munic. Tothora foren presidits per un gran nivell d'exigència, per tal d'evidenciar l'alt grau assolit en cada moment per la cultura catalana, malgrat totes les adversitats.⁵ Josep Carner formulà explícitament aquest propòsit en el seu discurs als Jocs Florals de la Llengua Catalana a París el 1948: «Permeteu [...] adreçar-me a la flor i nata dels exiliats i dels que es troben, ara com ara, en la impotència a Catalunya [...]. Vull dir-los que els pertoca d'atènyer el nivell exigent de les grans literatures i les altes ciències. Demano l'enduriment de la crítica, demano l'extinció dels últims rastres possibles d'una benvolença provincial, que és un afront tan perillós, si fa no fa, com la mateixa persecució [...]. Cadascú de nosaltres ha de créixer, i bé pot.»

A l'exili es van poder editar un gran nombre de revistes que compliren una funció fonamental, ja que foren, durant molts anys, els únics mitjans autòctons que es van poder expressar en català i en els quals es va poder manifestar el pluralisme ideològic existent. Van fer també una clara funció d'aglutinant i portaveu d'una intel·lectualitat dispersa. Algunes d'aquestes capçaleres, com *Ressorgiment*, de Buenos Aires, o *Germanor*, de Santiago de Xile,

havien estat fundades per l'emigració de final del segle XIX, que fou molt notable, però es renovaren profundament amb l'aportació dels exiliats antifranquistes. Durant tot el període de l'exili, arribaren a aparèixer unes tres-centes capçaleres entre revistes i butlletins, segons han comptabilitzat Albert Manent i Robert Surroca.⁶ De les editades als anys quaranta, cal destacar la *Revista dels Catalans d'Amèrica* (Mèxic, 1939-1940), *El Poble Català* (París, 1939-1940), *Quaderns de l'Exili* (Mèxic, 1943-1947), *Lletres* (Mèxic, 1944-1948), *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials* (Perpinyà, 1945-1947), *La Nosttra Revista* (Mèxic, 1946-1954) i *Revista de Catalunya* (París, 1939-1940 i 1947; Mèxic, 1947).

També a l'exili, en el període considerat, van aparèixer tota mena de títols de destacats d'autors expatriats. Com a mostra de la diversitat de gèneres i de llengües en què es publicaren citem: Antoni Rovira i Virgili, *Els darrers dies de la Catalunya republicana* (1940); Carles Cardó, *Histoire spirituelle des Espagnes* (1946); Josep Trueta, *The Spirit of Catalonia* (1946); Salvador Dalí, *The Secret Life of Salvador Dalí* (1942); Pere Bosch Gimpera, *La formació de los pueblos de España* (1945), i Josep Ferrater Móra, *Diccionario de filosofía* (1941).

La comunicació entre l'exili i l'interior a causa de la censura franquista no fou gens fàcil i sovint les obres editades només arribaren a una minoria. Un cas emblemàtic d'aquestes dificultats és el poemari *Elegies de Bierville*, de Carles Riba. Aquest llibre, redactat al Molí de Bierville a Boissy-la-Rivière (prop de París) entre 1939 i 1942, consta que es publicà a Buenos Aires el 1942, quan en realitat s'edità a Barcelona el 1943. L'edició completa aparegué el 1949 a Santiago de Xile, però fins que no es publicà el 1951 a Barcelona no fou conegut per un públic ampli.

L'exili contribuï també a un retrobament amb aquells territoris catalans no pertanyents a l'Estat espanyol que, com Andorra i la Catalunya del Nord, es convertiren en indrets de refugi i acollida. En el cas nord-català, l'allau de refugiats que va haver d'acollir motivà que fossin internats en camps de concentració, en unes duríssimes condicions de vida.⁷ La mateixa duresa del moment feu, però, que s'estrenyessin els contactes entre la població autòctona i molts exiliats, una xifra molt nombrosa dels quals s'acabà instal·lant de per vida en aquest territori.

La noció d'unitat entre els Països Catalans no es va tallar acabada la guerra i en l'exili trobà concrecions teòriques ambicioses, com la ja esmentada revista *Quaderns de l'Exili*, impulsada per Joan Sales, Raimon Galí, Lluís Ferran de Pol i Josep M. Ametlla, que va tenir com a lema fundacional «Catalunya, València i Balears són tres països i una sola nació». També en defensa d'aquesta visió unitària l'historiador Ferran Soldevila publicà l'article «Catalunya» a la *Revista de Catalunya* (1943) en què ja usà el concepte «Països Catalans». Aquestes i altres formulacions fetes a l'exili en aquest sentit van tenir una transcendència especial a l'interior, però no es manifestaren públicament i amb un gran èxit fins als anys seixanta gràcies a la figura de Joan Fuster.

LA RESISTÈNCIA CULTURAL A L'INTERIOR

En els primers anys de la immediata postguerra, els intel·lectuals fidels a la defensa de la llengua i la cultura catalanes van tenir moltes dificultats per organitzar-se. Un d'ells, el poeta Josep Palau i Fabre, definí molt bé la situació: «Barcelona era un cos exhaust a causa de la gran sangria de la guerra i de l'èxode.»⁸ La ciutat havia estat (i havia de tornar a ser) el gran motor de la institucionalització cultural, cosa que ens permet fer-nos una idea força ajustada de l'estat precari del conjunt nacional. Tanmateix, ja el 1940, un grup reduït d'intel·lectuals, entre els quals destacaven Jordi Rubió i Balaguer, Miquel Coll i Alentorn i Ramon Aramon, iniciaren la reconstrucció de l'Institut d'Estudis Catalans.⁹ El 1942, amb el retorn de Josep Puig i Cadafalch, l'entitat va poder recuperar una figura emblemàtica. No en va havia estat president de la Mancomunitat, membre fundador de l'IEC, arquitecte i historiador d'un gran prestigi i un dels pocs dirigents del partit catalanista conservador Lliga de Catalunya que no va donar suport al franquisme, cosa que li permetia jugar un paper fonamental en el manteniment de l'Institut en els anys més difícils.

I és que un element decisiu que contribuï a fer possible la creació d'un front de resistència fou el retorn de diferents figures significatives. En citem alguns noms, per ordre d'arribada: Josep M. de Sagarra (1940), Maurici Serrahima (1940), Joan B. Roca i Caball (1940), Carles Soldevila (1941), Francesc Pujols (1942), Enric Casanovas (1942), Carles Riba (1943), Alexandre Galí (1943), Ferran Soldevila (1943) i Josep Pous i Pagès (1944). La duresa de les condicions de vida a la República Francesa (on la majoria s'havien refugiat) sota dominació nazi, el descabdellament de la Segona Guerra Mundial (que a partir de 1943 fou favorable als aliats) i la necessitat d'escollir entre anar-se'n a Amèrica o retornar foren factors de pes que empenyeren l'opció del retorn. A més, com va remarcar Jordi Galí: «En el retorn, ben aviat la feina adquireix un sentit, un sentit clar de continuar, que era la real resistència.»¹⁰ La xifra d'intel·lectuals que vingueren en aquells moments no fou quantitativament gaire nombrosa, però sí que va ser qualitativament important. D'aquí la bona acollida que tingueren. La poeta Rosa Leveroni, que havia restat al país, en assabentar-se de la vinguda de Ferran Soldevila, va escriure a Palau i Fabre: «Ja som un més.»¹¹

El final de la Segona Guerra Mundial, el 1945, marcà un veritable punt d'inflexió. El triomf dels aliats havia de ser, segons l'oposició antifranquista i democràtica (que s'havia arrencat massivament en aquest bàndol), el final del règim dictatorial. Es pensava que, com havien fet anteriorment a França i a Itàlia, els aliats desembarcarien i enderrocarien el franquisme. Hi arribà a haver un intent d'ocupació de la Vall d'Aran per part del maquis antifranquista, l'octubre de 1944, que volia forçar una intervenció aliada, però que fou durament reprimat. Al final del conflicte mundial, el general Franco es convertí en un aliat

del bloc atlantista durant la Guerra Freda que s'inicià just després. La consolidació del règim evidencià que l'exili i la resistència havien de durar molts anys i això imposà canvis estratègics substancials per part de l'oposició política i cultural.

La renúncia al propi idioma i la ruptura absoluta amb la tradició cultural pròpia eren, però, propòsits difícilment assumibles per sectors molt significatius d'intel·lectuals que al principi de la guerra havien donat suport als franquistes. Especialment significatiu fou el cas del grup de la revista *Destino*, editada en castellà, format, entre d'altres, per Josep Pla, Manuel Brunet, Josep Vergés, Joan Teixidor i Nèstor Luján.¹² Segons definició de Brunet mateix, eren els «vencedors vençuts» que van voler fer «una revista franquista antifranquista».¹³

Al marge de la publicació, Pla, Brunet i Teixidor editaren, de seguida que es va poder, la seva obra literària en català. I Pla es convertí, ja al final de la dècada considerada, en un escriptor d'un gran èxit. En una situació semblant es trobaren altres intel·lectuals aliens al grup esmentat, com Carles Fages de Climent, que des d'un suport inicial al franquisme evolucionà cap a posicions crítiques als anys seixanta.

També mantingueren una posició similar alguns industrials i gent de professions liberals que, encapçalats per Fèlix Millet i Maristany, fundaren Benèfica Minerva, una entitat de mecenatge de la cultura catalana que subvencionà l'Institut d'Estudis Catalans, els Estudis Universitaris Catalans (extraoficials, impartits per figures destacades en casos particulars) i diferents iniciatives editorials de primera magnitud.¹⁴ Cal advertir, com fa Joan Samsó, que aquest suport a la cultura catalana per part d'alguns dels membres d'aquests sectors industrials i professionals (i també de gent vinculada al món cultural: editors, escriptors, gent de teatre...), com era el cas de Fèlix Millet, no va contradir «la seva assimilació política, en una part molt important, pel franquisme».¹⁵ Naturalment, n'hi havia d'altres d'aquest grup d'industrials, com Josep Vila Sivill, que abans de la guerra i durant el franquisme es mantingueren com a fermes partidaris de la independència de Catalunya, naturalment sense fer-ho públic.

La resistència cultural no tenia cap organisme rector, cosa que contribuï a la dispersió i a la formació de nuclis que no tan sols no estaven connectats, sinó que arribaven a estar enfrontats entre ells (per raons estètiques, ideològiques, polítiques o personals). Però això va possibilitar que gent molt diferent (ja fos en grup o des de la iniciativa personal) actués en favor de la llengua i la cultura catalanes, per més que no fos partidària d'un enfrontament obert amb el règim. Aquesta circumstància va permetre que hi hagués un bloc heterogeni que fos més ampli que no el front antifeixista del període bèl·lic (molt ben organitzat i força cohesionat) i que l'oposició política antifranquista. Això no obsta, com ja hem apuntat, que les disputes entre els diferents grups d'intel·lectuals o personalitats destacades fossin habituals i que l'acusació de fer el joc al franquisme fos a l'ordre del dia, especialment des de la

premsa de l'exili, que era l'única que podia expressar-se en llibertat.

En els primers temps va prevaler el que Joan Samsó ha qualificat de «possibilisme digne», que va tractar d'aprofitar les esclertes del règim per consolidar una posició per a la llengua i la cultura catalanes. Gairebé tothom era ben conscient, però, que garantir-ne la supervivència i l'expansió definitiva passava per derrocar el franquisme. Tampoc no hi havia una divisió taxativa entre la resistència política i l'explícitament cultural. Com va remarcar Joan Triadú, «la cultura havia de servir de nucli de la política i de pas cap a la política».¹⁶ Als anys quaranta, defensar la llengua i la cultura pròpies era per als intel·lectuals, com també va dir Triadú, «entrar a la prehistòria», cosa que era tot el contrari de «passar-se al castellà, que volia dir l'actualitat i una certa promoció assegurades».¹⁷ Així, segons aquest mateix autor, «qui escrivia en català s'arreglerava, encara que no ho volgués, amb els condemnats, amb els perseguits, i amb els exiliats».

Ara bé, no es pot negar que va existir un grup d'intel·lectuals catalans de pes que va optar per fer apologia del règim franquista i que va renunciar a l'ús del català en la seva obra escrita: el filòsof Eugeni d'Ors (que ja havia marxat de Catalunya als anys vint i que es feu de Falange Española el 1937), Joan Estelrich (antic intel·lectual de la Lliga i vinculat al dirigent d'aquest partit Francesc Cambó), l'historiador Ferran Valls i Taberner (autor de «La falsa ruta», escrit on sostingué que el catalanisme polític, en què ell havia militat, havia estat un gran error), Ignasi Agustí, Carles Sentís, Manuel de Montoliu, Felip Mateu i Llopis, Martí de Riquer, Llorenç Riber... També caldria incloure-hi el pintor Salvador Dalí, que retornà el 1948 (després d'haver triomfat com a artista als Estats Units i a Europa) i que aleshores feu una defensa aferrissada de la dictadura que enervà la resistència cultural perquè l'havien considerat un exiliat i un creador compromès amb l'avantguarda artística i política.¹⁸

Malgrat les dures condicions, al marge de les iniciatives ja esmentades, aparegueren també a Barcelona algunes revistes culturals clandestines, com ara *Poesia* (1944-1945) i, sobretot, *Ariel* (1946-1951), impulsada per Joan Triadú, Josep Palau i Fabre, Josep Romeu, Miquel Tarradell, Frederic-Pau Verrié i Rosa Leveroni. Del 1948 és també *Dau al Set*, grup i revista de l'avantguarda artística de l'època que reuní els noms dels creadors plàstics Antoni Tàpies, Modest Cuixart, Joan Ponç i Joan-Josep Tharrats, junt amb els escriptors Joan Brossa (que batejà el grup i la publicació), Arnau Puig i Juan Eduardo Cirlot. Aconseguiren articular una segona avantguarda que va connectar amb membres de l'avantguarda de preguerra com, per exemple, J. V. Foix, amic personal de Joan Miró i Salvador Dalí. A les Illes, destacà Francesc de Borja Moll, que feu possible la represa del *Diccionari català-valencià-balear* (1943-1962), en col·laboració —durant quinze anys— amb Manuel Sanchis Guarner. Al País Valencià despuntaren els noms, en aquesta etapa, de Xavier Casp i Miquel Adlert (que fundaren el

grup Torre), Carles Salvador, Miquel Duran i Adolf Pizcueta.

El 1946 es va poder reprendre l'edició en català. La data no és casual, ja que el triomf dels aliats forçà Franco a fer certes concessions, com aquesta, que no modificaven els propòsits anihiladors, però que sí podien servir per dissimular el caràcter autoritari i repressor del règim. Però les xifres de títols publicats els anys immediats foren baixíssimes. Així, fins al 1951, la producció editorial en català a l'interior és d'un parell de centenars de títols, mentre que a l'exili, entre 1939 i 1949, s'arribaren a publicar, entre llibres i opuscles, cent vuitanta títols.¹⁹ Cal tenir present que un dels criteris de la censura, com ha explicat Maria Josepa Gallofré, era que la llengua catalana només havia de servir de vehicle de productes minoritaris i prescindibles, cosa que volia dir que els gèneres més majoritaris o prestigiosos (llibres de recerca en tots els àmbits, traduccions, de cuina, infantils, novel·letes o revistes) eren desautoritzats d'una manera sistemàtica.²⁰ Tanmateix, ja en aquesta època s'engegaren diferents iniciatives editorials, com *Selecta*, de Josep M. Cruzet (que, segons Joan Samsó, «és a l'origen de la recuperació del llibre català de postguerra»), *Aymà* (1944) o *Dalmau i Jover* (després transformada en *Rafael Dalmau Editors*), que tingueren un gran paper en les dècades posteriors.

També durant la segona meitat dels anys quaranta es van reprendre les representacions teatrals en llengua pròpia, però amb èxits molt modestos, excepció feta de les peces de Josep M. de Sagarra, que tenia el beneplàcit del públic. La producció cultural de l'època, però, fou molt important, malgrat que aleshores no transcendí a l'esfera pública per les restriccions imposades. L'escriptor Pere Gimferrer va arribar a dir que fou una «època brillant», ja que «per raons de tipus cronològic hi havia una colla de gent de gran categoria que havia arribat a la maduresa».²¹ Sovint, els fruits d'aquest període no es veieren fins a la dècada següent, que va estar marcada per la represa general.

CAP A UNA REPRESA GENERAL

La resistència cultural dels anys quaranta, en el seu doble front de l'exili i l'interior, va assolir el seu objectiu principal: evitar la pura desaparició de la llengua i la cultura pròpies. Es veia molt llunyà, però, l'objectiu de fer caure la dictadura. I és que, en aquest sentit, els anys cinquanta foren molt paradoxals. Així, si bé fou la dècada de consolidació del règim franquista, gràcies als pactes amb els Estats Units i amb la Santa Seu signats el 1953 (que suposaren un ple reconeixement per part del bloc occidental) va ser també el moment de la represa cultural, i fins i tot hi va haver una mobilització popular molt important, la vaga de tramvies de Barcelona (1951), que no comportà altres protestes similars. Davant d'aquesta situació s'imposà una nova estratègia, tant en l'àmbit polític com en el cultural. La renúncia a la lluita armada per derrocar el règim

franquista ja havia estat assumida pels comunistes d'ençà del 1948 i només fou sostinguda pels grups llibertaris (amb accions de sabotatge, atemptats, atracaments, etc.) que la mantingueren fins entrats els anys seixanta. Ja d'ençà del 1944, es creà una plataforma de partits republicans a l'interior, dirigida per l'escriptor Josep Pous i Pagès (primer amb el nom d'Aliança de Partits Catalans i després amb el de Comitè Permanent de la Democràcia Catalana, conegut com a Comitè Pous i Pagès), que intentà esdevenir una direcció de l'oposició política a l'interior, però que es dissolgué amb la mort del seu cap el 1952. Pel que fa al Govern de la Generalitat a l'exili, també s'esdevingué un canvi transcendent en la presidència: Josep Irla fou substituït el 1954 per Josep Tarradellas, que convertí la institució en un govern unipersonal.

En aquest context, la cultura prengué un gran relleu com a eina de combat antifranquista i d'afirmació catalana. Però també s'imposà una nova estratègia, explicada així per Triadú: «A mesura que el règim subsistia, l'exili i la clandestinitat [cultural] perdien part del seu sentit o esdevenien insostenibles i la tasca principal se centrava en la represa pública i, amb ella, en la dura i llarga resistència contra el descoratjament, la rutina, el tancament en una reserva cultural [...], en definitiva, contra una nova decadència per ben morir.»²² Per la seva banda, Albert Manent precisà: «Convenia, doncs, maldar per aconseguir que l'esclatxa, que el règim va permetre que s'obris discretament el 1946, s'anés eixamplant per guanyar més terreny pam a pam.»²³

Les morts, a l'exili, de figures d'un gran relleu com Pompeu Fabra (el 1948) o Antoni Rovira i Virgili (el 1949) possibilitaren l'emergència de noms nous en aquesta funció referencial. En l'àmbit filològic, despuntaren Joan Coromines, Francesc de Borja Moll i Manuel Sançis Guarner. En l'àmbit històric (sempre tan estretament vinculat a la política i a la literatura), van sobresortir Ferran Soldevila i Jaume Vicens Vives. En l'àmbit poètic (considerat aleshores com el punt culminant de la literatura), la figura de Carles Riba esdevingué indiscutible, per bé que Josep Carner (a l'exili) mantingué la seva categoria de «príncep dels poetes». La mort de Riba, el 1959, donà pas a la consolidació de noms que ja havien despuntat en la dècada considerada, com els de Salvador Espriu (que el 1957 va estrenar la celebrada peça teatral en vers *Primera història d'Esther*, concebuda el 1948) i, en menor mesura, Joan Oliver (retornat de l'exili el 1948 i que combinà la seva obra literària personal amb les feines editorials). Precisament aquest darrer, que utilitzava el pseudònim «Pere Quart», encarnava molt bé la doble dificultat que patia la cultura del moment i la de tota l'etapa de lluita antifranquista. D'una banda, existia la gran dificultat d'enllaçar amb el florent món cultural de preguerra (que per a moltes generacions era senzillament desconegut) i, de l'altra, la de poder connectar i coordinar l'acció i el potencial cultural que tenia l'exili. Per la seva experiència personal, Oliver era algú que havia retornat de l'exili (i coneixia bé el món cultural que s'havia generat) i que havia estat una

figura important de la literatura de l'etapa republicana. Era un «home pont» amb el passat immediat i amb l'exili.

De fet, era nombrosa la gent que va fer aquest paper de transmissor a les noves generacions del que s'havia fet durant l'etapa republicana i, malgrat les dificultats, sí que s'arribà a fer una feina notable en aquest sentit, per més que la tendència fos a una inevitable idealització d'aquella època culturalment puixant. Més difícil era informar del que es feia a l'exili i establir-hi una connexió orgànica i estable. Un món cultural que encara comptava amb figures de molt relleu, que desbordaven els estrictes àmbits intel·lectuals, com ara Pau Casals o Josep Trueta, i que havia format com a escriptors Agustí Bartra, Vicenç Riera Llorca, Avel·lí Artís Gener «Tísner», Pere Calders, Lluís Ferran de Pol, Joan Sales o Mercè Rodoreda.

En l'intent de relligament entre exili i interior despuntà l'actuació de l'escriptor Rafael Tasis, que feu de corresponsal de la revista *Pont Blau* (1952-1963) dirigida des de Mèxic per Vicenç Riera Llorca, publicació que explícitament volia fer aquesta funció. Albert Manent (que posteriorment el substituï com a relligador) va qualificar Tasis de «veritable cònsol dels exiliats».²⁴

Un altre intel·lectual notable que establí una rica connexió amb *Pont Blau* fou, des del País Valencià, Joan Fuster. Uns anys abans, havia publicat a *La Nostra Revista*, de Mèxic, un article titulat «València en la integració de Catalunya» (1950), en què ja defensava la visió unitària del conjunt del territori de parla catalana que caracteritzà bona part de la seva obra posterior. El secretari de la publicació era Vicenç Riera Llorca, amb qui Fuster mantingué una rica, fructífera i llarga correspondència. Riera Llorca havia participat als anys quaranta a *Quaderns de l'Exili* i era un fervent partidari de la concepció unitària dels Països Catalans, que defensà també des de *Pont Blau*. Alhora, Fuster va mantenir correspondència amb altres intel·lectuals exiliats (Agustí Bartra, Domènec Guansé, Ramon Fabregat, Miquel Ferrer...) i, de fet, aquesta connexió amb la intel·lectualitat exiliada li facilità l'entrada al «nucli dur» de la resistència cultural, establert a Barcelona, amb el qual entrà en contacte el 1954 en un famós viatge a la capital que el consagrà com un dels grans noms del moment i li va permetre realment tenir una incidència arreu del territori nacional, que es feu evident en les dècades posteriors.²⁵

L'efervescència econòmica, social i intel·lectual que va viure l'Europa occidental a partir del final de la Segona Guerra Mundial no arribà als Països Catalans fins als anys seixanta. Però la intel·lectualitat dels anys cinquanta sí que es va fer ressò dels canvis experimentats, fins al punt de veure-hi un referent que calia seguir. Una figura destacada, en aquest sentit, fou l'historiador Jaume Vicens Vives. Es feu molt famós sobretot per la seva *Notícia de Catalunya* (1954), una síntesi interpretativa del passat català que tenia com a lema «conèixer-nos» i que contenia les seves idees sobre el país i la política que calia emprendre.²⁶ L'obra i el propòsit de fons de Vicens Vives era que, des del catalanisme polític, s'abandonessin les reticències en-

vers l'Estat espanyol i que Catalunya (dirigida pels sectors empresarials joves) liderés una democratització i modernització d'Espanya que la situés entre els països desenvolupats de l'Europa occidental. Com a contrapartida, això havia d'assegurar un reconeixement polític de Catalunya que Vicens no precisava, en el seu llibre, com havia de ser. La seva proposta teòrica anava lligada a una actuació política, a la creació d'un grup de pressió que incloïa el president de la Generalitat a l'exili, Josep Tarradellas, l'escriptor Josep Pla, Manuel Ortínez i Joan Sardà. La mort de Vicens el 1960 tallà en sec l'evolució d'aquest grup polític i estroncà una obra historiogràfica que havia arribat a la plena maduresa, just el mateix any que va aparèixer una segona edició ampliada i amb modificacions molt importants de la seva *Notícia de Catalunya*.

També en l'àmbit de la història despuntà en aquesta època Ferran Soldevila. Aquest historiador i literat havia esdevingut un intel·lectual de referència als anys trenta per haver escrit la *Història de Catalunya* (1934-1935), fins al punt que aquesta obra esdevingué concreció i símbol de l'avenç cultural (i historiogràfic) assolit al primer terç del segle. Retornat de l'exili el 1943, emprengué la redacció d'una *Història d'Espanya* que era una visió plurinacional del passat hispànic que volia replicar la visió uniformitzadora i de matriu castellanista defensada per la historiografia oficial. Redactada inicialment en català, no es va poder publicar fins als anys cinquanta, en versió espanyola, a l'editorial Ariel en vuit volums (1952-1959), després de superar moltes dificultats amb la censura del règim. Va tenir la col·laboració de Joan Sales, amb qui Soldevila establí una fructífera relació que es perllongà a la dècada següent.

Els historiadors van jugar un paper fonamental en aquell moment i en tot el franquisme. De fet, van fer aleshores una funció legitimadora que ja havien fet durant el segle XIX. Davant de la inexistència d'institucions polítiques pròpies (o, en tot cas, sostingudes a l'exili), la demostració que Catalunya i el conjunt dels Països Catalans històricament eren una nació que al llarg dels segles havia intentat fer valdre els seus drets constituïa un argument de pes per a la resistència cultural antifranquista. Precisament per això les restriccions sobre les obres històriques van ser molt grans per part del règim. El llibre *Notícia de Catalunya*, de Vicens Vives, s'havia de dir *Nosaltres els catalans*, títol que es canvià per evitar la prohibició de la censura. Alhora, la sèrie «Biografies Catalanes», obra col·lectiva impulsada també per Vicens Vives, es va haver de dir així per encobrir el que realment era: una història de Catalunya.

En alguns casos, la condició d'historiador es va veure reforçada per una activitat de caràcter literari o cultural, com fou el cas de Ferran Soldevila, que, al marge de la seva producció dramàtica, poètica i narrativa, arribà a presidir l'Agrupació Dramàtica de Barcelona. Aquesta entitat, que començà a funcionar el 1952 (encara que oficialment no ho feu fins al 1955), fou clau per a la renovació del teatre català. La decisió de nomenar-lo president

no devia pas ser aliena a l'èxit que havien aconseguit les seves peces *L'hostal de l'amor* (1949) i *Albert i Francina* (1953).

També a la inversa, en aquesta època, va haver-hi escriptors que, a partir de memòries i retrats literaris, contribuïren a refondre la memòria personal amb la col·lectiva. Així, pel que fa al gènere memorialístic, Carles Soldevila escriví *Del llum de gas al llum elèctric: Memòries d'infància i joventut* (1951); Josep M. de Sagarra, *Memòries* (1954), i Agustí Calvet «Gaziel», *Tots els camins duen a Roma* (1958). Aquest darrer autor apuntà: «Us imagineu què quedarà, d'ací al fi de segle, si els memorialistes no hi posem remei, d'aquella Barcelona i aquella Catalunya de començament del segle xx? I per a mi cada dia és més cert que, amb tots els seus defectes, fins i tot monstrosos, aquella Catalunya va ser un dels més extraordinaris moments que hagi tingut mai.»²⁷

En aquest combat per la preservació de la memòria destaquen també les biografies de la sèrie de llibres, d'un gran èxit, «Homenots»,²⁸ que Josep Pla inicià el 1958 i que culminà en dècades posteriors, quan la xifra de retrats arribà a la seixantena.²⁹ A l'exili, amb la mateixa finalitat, també aparegueren, a Xile, els *Retrats literaris* (1947) de Domènec Guansé i, sobretot, les memòries d'Amadeu Hurtado, *Quaranta anys d'advocat: Història del meu temps* (primer editades a Mèxic el 1956-1958 i posteriorment a Barcelona el 1964), que foren una font indispensable per als historiadors dels anys seixanta i setanta. I és que l'exili, en aquest període, encara fou un referent cultural de primer ordre, com ja s'ha dit abans. Una altra prova més n'és l'impacte que tingué *Les formes de la vida catalana*, de Josep Ferrater Móra, editat el 1944 a Xile, que motivà que Jaume Vicens Vives, en la segona edició de *Notícia de Catalunya*, refés el darrer capítol, dedicat als ressorts psicològics col·lectius, d'acord amb les tesis del filòsof exiliat, i que s'establís entre tots dos autors un ric epistolari.³⁰ Precisament la correspondència entre els intel·lectuals situats a molts quilòmetres de distància constitueix una font de primeríssim ordre a l'hora de reconstruir els debats i les inquietuds existents entre figures cabdals en l'època considerada, per bé que no s'ha pogut fer pública fins a dates recents. Al marge dels casos ja citats, cal esmentar també, a manera d'exemple, la que sostingueren Josep Ferrater Móra mateix i Joan Oliver o la que van tenir Joan Coromines i Lluís Nicolau d'Olwer.³¹

L'edició a l'interior també feu un creixement molt notable. La xifra de quaranta-tres títols que s'editaren el 1950 va pujar any rere anys fins que el 1960 se'n publicaren cent vuitanta-tres.³² Alhora augmentaren les editorials, com ara El Club dels Novel·listes (1955), Estela (1958) o Nova Terra (1959), i es reprengueren edicions erudites com les de la Fundació Bernat Metge, l'editorial Barcino o la Fundació Bíblica Catalana. A partir de 1951 se celebrà públicament la concessió de premis per diverses editorials a obres inèdites en català en diferents gèneres: fou la Nit de les Lletres Catalanes o Nit de Santa Llú-

cia, que donava visibilitat i publicitat a la cultura en la llengua pròpia.³³ Tanmateix, encara existien moltes de les limitacions a l'edició catalana de la dècada anterior. Això explica que l'editorial preeminent en aquells moments fos la Selecta, especialitzada en literatura catalana de creació, que arribà a editar gairebé la meitat dels vuit-cents llibres publicats en el període 1946-1961. No fou fins al 1959 que s'aconseguí editar una primera revista en català, *Serra d'Or* (sota l'empara del monestir de Montserrat, que mantingué una inequívoca actitud antidictatorial), una publicació que jugà un paper cabdal en les dècades següents com a òrgan de la resistència cultural.

Malgrat les limitacions editorials, ja es va poder comptar amb eines fonamentals com diccionaris i gramàtiques del català. Es publicaren llibres de divulgació com *El que s'ha de saber de la llengua catalana* (1954), de Joan Coromines, i es reeditaren obres cabdals de Pompeu Fabra com les *Converses filològiques* (1954-1956), la *Gramàtica catalana* (1956, sota la supervisió de Joan Coromines) i, sobretot, el *Diccionari general de la llengua catalana* (1954), amb prefaci de Carles Riba, un llibre que tampoc no s'escapà de la censura, ja que imposà nombroses restriccions de caràcter ideològic en els exemples de les veus que el diccionari donava.³⁴

Durant els anys cinquanta i malgrat les greus limitacions que tenia, la cultura catalana ja es convertí, doncs, en una cultura moderna a to amb els nous aires que es respiraven a l'Europa occidental de la postguerra mundial. Va poder recuperar els valors de cosmopolitisme, europeisme i pluralisme polític i ideològic (fins i tot amb la incorporació dels corrents més nous com l'existencialisme, les segones avantguardes artístiques o els neomarxismes sorgits després del conflicte bèl·lic) que ja havien emergit durant el primer terç del segle xx, i encara va disposar també de figures heterodoxes, com ara Francesc Pujols (pensador que va concebre una religió racional i catalana) o Alexandre Deulofeu (autor d'una «matemàtica de la història» que volia explicar la lògica del naixement i l'enfonsament de les civilitzacions). Per tot això, la cultura catalana ja oferia un fort contrast amb la cultura espanyola oficial ultraconservadora, autoritària, encarcada, tancada en si mateixa i refractària a les noves idees (i a la mateixa noció democràtica), que se sostenia a partir de l'eliminació de tota dissidència i de l'existència d'una implacable censura ideològica i política. Val a dir, però, que durant la dècada hi hagué un esperançador, tot i que finalment frustrat, diàleg entre intel·lectuals catalans i castellans (encapçalats, respectivament, per Carles Riba i Dionisio Ridruejo) en el marc d'uns congressos de poesia celebrats fora de territori català (1951-1954) que despertaren moltes reticències en sectors importants de la resistència cultural (especialment de l'exili). Tanmateix, Jordi Amat ha assenyalat que en el breu període 1952-1953 la literatura catalana tingué, a Espanya, gràcies a unes elits d'intel·lectuals crítics castellans, una atenció que mai abans no havia tingut i que tampoc no tornà a tenir després.³⁵

L'ECLOSIÓ DELS ANYS SEIXANTA

La dècada dels seixanta suposà per als territoris catalans un creixement econòmic molt intens i uns canvis socials molt ràpids que cal veure com un efecte, amb molt de retard, de la gran mutació que experimentà l'Europa occidental després de la Segona Guerra Mundial. L'allau immigratòria massiva de gent de les zones rurals empobrides de l'Estat espanyol, l'arribada del turisme estranger, la terciarització, el desenvolupament industrial o l'establiment d'una societat de consum foren alguns del canvis principals d'aquells moments als territoris catalans que tingueren inevitablement la seva repercussió en la cultura de l'època. Així, per exemple, la universitat experimentà una espectacular mutació que li va permetre esdevenir un nucli de consciència crítica envers el règim. Fins i tot, en el cas de la Universitat de Barcelona, es va poder dur a terme l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes d'ençà del 1961 i, a partir del 1965, es creà una càtedra ocupada per Antoni Comas. La societat civil de l'època va mostrar la seva complexitat, ja que fou capaç de crear iniciatives i entitats culturals de tota mena, al mateix temps que assegurà un públic i un mercat capaç de sostenir-les. Assistir a un determinat acte (conferència, exposició, recital), comprar un determinat llibre, disc o revista, podia esdevenir una mostra d'antifranquisme i de defensa de la cultura pròpia.

Malgrat aquest avenç econòmic, social i cultural, el franquisme mantingué, en l'àmbit polític, la seva actitud immobilista i repressiva fins a la mort del dictador, el 1975. Això no obstant, hi hagué canvis polítics profunds. L'oposició al règim s'organitzà millor i els treballadors començaren a fer sentir les seves reivindicacions, tot i que les grans vagues i les manifestacions públiques no foren una realitat incontestable fins a la primera meitat de la dècada posterior. El 1960 s'esdevingueren a Barcelona els anomenats «fets del Palau de la Música», en un acte d'homenatge al poeta Joan Maragall organitzat per l'Orfeó Català. Tot i que era prohibit, el públic cantà «El cant de la senyera» (tingut, després d'«Els Segadors», com un altre himne de Catalunya) i es repartiren uns pamflets antifranquistes que havia redactat Jordi Pujol, que fou detingut i condemnat a set anys de presó.

En el si de l'Església catalana també emergiren veus crítiques. El pare abat del monestir de Montserrat, Aureli M. Escarré, va haver de marxar a l'exili, el 1965, per haver fet unes declaracions contra la dictadura al diari *Le Monde* el 1963, i el maig de 1966 hi hagué a Barcelona una manifestació de capellans contra la dictadura. Fins i tot el règim mateix va voler donar una altra imatge i va promoure, a mitjan dècada, el que fou qualificat d'*aperturismo*, que, segons Joan B. Culla, no era sinó una «barreja de *desarrollismo* neocapitalista, pseudoliberalització i autoritarisme bàsic».³⁶

En l'àmbit cultural, es deixà sentir una certa permissivitat per part del règim, amb diferents mesures impulsades pel ministre Manuel Fraga Iribarne el 1962 que per-

meteren l'ús del català en algunes conferències públiques i, pel que fa a l'edició, s'obtingué el permís de poder fer traduccions d'altres idiomes. La censura, però, continuà i el català fou encara exclòs totalment de diaris, ràdios, cinemes, de la immensa majoria dels espectacles i de l'ensenyament obligatori, així com de la televisió, que aleshores aparegué com un gran mitjà de comunicació de masses. La Llei de premsa de 1966 eliminà la censura prèvia obligatòria, perquè confiava, com ha assenyalat Albert Balcells, «en l'autocensura i en la dissuasió per mitjà de multes, segrestos d'edicions i suspensions de periòdics», com succeí en el cas de la revista *Destino*, a la qual l'any 1968 se li va imposar una multa de mig milió de pessetes i el director de la qual, Nèstor Luján, fou destituït.³⁷

A les restriccions governamentals s'hi afegí el fet que en el període 1940-1960 es calcula que el Principat de Catalunya augmentà en un milió la seva població com a resultat de la immigració massiva. La població catalanoparlant d'aleshores era del 68 %, quan el 1930 era del 75 %.³⁸ El 1930, la població catalanoparlant al País Valencià era del 75 % i a les Illes, del 90 %; mentre que als anys seixanta havia passat a xifres que vorejaven el 60 % i el 80 %, respectivament.

Els canvis en el món de les idees també foren espectaculars. Aparegueren nous noms, com el de Joan Fuster, que esdevingué l'intel·lectual de referència del període d'ençà de la publicació de tres obres clau l'any 1962: *Nosaltres els valencians*, *Qüestió de noms* i *El País Valencià*. Tots tres llibres articulaven el que en podríem dir «la proposta fusteriana». La seva formulació, a més de deixar clara la pertinença del País Valencià a l'àmbit català, proposava una designació del conjunt: la de «Països Catalans», que aleshores tingué, per primer cop, un gran èxit social. «El nom fa la cosa», deia Fuster.

La consciència de pertànyer a una mateixa comunitat lingüística i cultural era viva entre sectors de la intel·lectualitat des de la Renaixença, havia tingut un punt culminant en l'etapa republicana i havia perviscut, com ja s'ha dit, a l'exili. La novetat era que aleshores va ser assumida com un mot d'ordre per un sector majoritari d'intel·lectuals resistents i per molts dirigents i partits de l'oposició, cosa que li conferí un clar sentit de projecte polític que calia aplicar al final de la dictadura (amb divisió d'opinions sobre la seva oportunitat i viabilitat, naturalment).

Aquesta proposta de Fuster es va inscriure en l'anomenada «reflexió sobre el país» que havia iniciat abans Jaume Vicens Vives amb la seva *Notícia de Catalunya*, tot i que l'assagista valencià hi havia mantingut discrepàncies profundes, centrades precisament en la necessitat d'analitzar el conjunt del territori. En aquest ampli debat, cal inscriure-hi tot un seguit d'obres que reflexionaven sobre l'espai català o sobre els fenòmens que l'havien transformat durant aquells anys. Entre les primeres, cal citar *Alacant a part* (1966), de Josevicente Mateo (amb pròleg de Fuster mateix); *Els mallorquins* (1967), de Josep Melià (també amb pròleg de Fuster), i *Què cal saber de Catalu-*

nya (1968), de Ferran Soldevila (que es posicionà també en favor de la idea de Països Catalans i que tingué la col·laboració no explícita, però inestimable, de Joan Sales). Pel que fa a les obres assagístiques que s'interrogaren sobre els grans canvis del moment, cal citar *Els altres catalans* (1964), de Francesc «Paco» Candel (que plantejà que la massiva immigració s'incorporés plenament a la societat que l'acollia i que els seus integrants fossin tinguts com a catalans de ple dret), i *Turistes, sirenes i gent del país* (1966), de Manuel Costa-Pau (que abordà l'impacte i la importància del fenomen turístic quan tot just era a les beceroles). Una menció especial, en aquest debat general sobre el país, mereix *Com hem estat i com som els catalans* (1968), de Rodolf Llorens i Jordana (exiliat a Veneçuela), que volia respondre, amb un to iconoclasta i provocador, les tesis de Ferrater Móra, Vicens Vives i d'altres sobre el veritable caràcter dels catalans.

La història continuà essent encara una argumentació de pes en la reivindicació nacional catalana al llarg de tota la dècada i la següent. Mort Vicens Vives, els seus deixebles li prengueren el relleu (Jordi Nadal, Emili Giralt, Joan Reglà, Santiago Sobrequès...) i tornà a tenir un paper emblemàtic Ferran Soldevila, que feu una segona edició revisada i molt ampliada de la *Història de Catalunya* (1962-1963) que recollia les principals aportacions d'ençà de la primera edició; aquest fet de reescriure dos cops una mateixa obra, després de més de vint anys, encara avui és inusual en la nostra historiografia. A partir de la segona meitat dels seixanta, Pierre Vilar es consolidà com la figura preeminent en aquest àmbit, gràcies a l'aparició de la seva tesi doctoral *Catalunya dins l'Espanya moderna* (1964-1968). Des d'una metodologia marxista, criticava la historiografia espanyola, valorava els historiadors clàssics catalans i, sobretot, constatava l'existència d'una realitat nacional negada pels estats espanyol i francès. L'èxit fou enorme, ja que, com va reconèixer ell mateix, «la societat catalana necessitava una justificació històrica». El prestigi de Vilar reforçà el marxisme intel·lectual que en aquells moments es consolidà com a corrent hegemònic no tan sols en la disciplina històrica, sinó també en el conjunt del pensament, la literatura, les arts i les ciències humanes i socials. Una influència que tenia com a fonament la preeminència política que els diferents partits d'aquesta ideologia assoliren en el combat contra la dictadura. Jaume Lorés arribà a parlar d'una «il·lustració marxista», culta, oberta, que «posà en contacte la cultura catalana amb molts temes de la cultura universal», però que no reeixí a imposar-se al «marxisme de manual» que predominà en el si dels partits i dirigents polítics.³⁹

En l'àmbit historiogràfic no es pot deixar de consignar que, al final de la dècada, morí Alexandre Galí, autor d'una obra transcendental per al tema que ens ocupa, la monumental *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya 1900-1936*, en vint-i-tres volums, que inicià el 1944 sota el patrocini de Benèfica Minerva, però que no es va poder publicar fins als anys 1978-1986. Joan Fuster també podria ser inclòs en la nòmina dels his-

toriadors, no tan sols per la seva obra escrita, sinó també pel guiatge que feu a les noves generacions que sostingueren el renovat valencianisme intel·lectual contemporani: Eliseu Climent, Alfons Cucó, Joan-Francesc Mira, Ricard Pérez Casado, Màrius Garcia Bonafé, Lluís E. Alpera... I en aquesta mateixa funció de mestratge intel·lectual també fou decisiva la presència de figures com Joan Reglà o Ernest Lluch a la universitat de València de l'època, on es formà bona part de la flor i nata de la intel·lectualitat valencianista actual.

La noció de Països Catalans tingué un arrelament social importantíssim i les principals realitzacions culturals d'aleshores (entitats, revistes, moviments, iniciatives editorials...) seguiren aquesta visió globalitzadora que tenia com a base principal la llengua i la història comunes. Així, el moviment de la Nova Cançó tingué membres destacats d'arreu del territori i un gran impacte social i de públic no tan sols en l'àmbit català, sinó també en una dimensió internacional. S'articulà inicialment al voltant d'un grup anomenat Els Setze Jutges, impulsat per Miquel Porter Moix, Remei Margarit i Josep M. Espinàs. Encara que s'inicià a final dels cinquanta, no emergí fins a principi dels seixanta, en bona part gràcies a la creació de segells discogràfics com Edigsa (1961) o Concèntric (1965). La pretensió fou la de modernitzar i popularitzar cançons en català que respongessin a les inquietuds de l'època, a la manera de com ho havia fet el cantant francès Georges Brassens, que en un principi es convertí en un referent per al grup. Ràpidament emergiren noms nous, amb estils i referents diferents, entre els quals destaquem Raimon, Joan Manuel Serrat, Maria del Mar Bonet, Lluís Llach, Ovidi Montllor, Guillermina Motta, Guillem d'Efak, Quico Pi de la Serra, Núria Feliu, Teresa Rebull, La Trinca i molts d'altres, alguns dels quals assoliren una sòlida professionalització com a cantants a les dècades següents.

Pel que fa a les entitats sorgides com a iniciativa de la dinàmica societat civil, cal esmentar en lloc preeminent Òmnium Cultural, fundada el 1961 a Barcelona per Joan B. Cendrós (que en fou secretari durant vint-i-tres anys), Lluís Carulla, Fèlix Millet i Maristany (que en fou el primer president), Pau Riera i Joan Vallvé. El seu objectiu fou la defensa de la cultura catalana per mitjà de la formació de mestres i de la realització de classes de català, del mecenatge d'iniciatives diverses i de l'ajut a institucions com ara l'Institut d'Estudis Catalans. El 1963, però, fou clausurada per la policia espanyola i no va poder reprendre la seva activitat pública fins al 1967 (termini durant el qual actuà clandestinament).⁴⁰ A partir d'aleshores reactiva la seva activitat centrada sobretot en les classes de llengua i en l'impuls de diferents premis, entre els quals destaca el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes. Fundat el 1969 a proposta de Josep Benet, va tenir com a objecte el reconeixent a «una persona que per la seva obra literària o científica en llengua catalana i per la importància i exemplaritat de la seva tasca intel·lectual hagi contribuït de manera notable i continuada a la vida cultural dels Països Catalans». El primer que el va rebre fou Jordi Rubió i

Balaguer, estudiós de la literatura i antic director de la Biblioteca de Catalunya de l'etapa anterior a la Guerra Civil; d'ençà d'aleshores ha tingut continuïtat fins ara i l'han rebut quaranta-vuit personalitats.⁴¹

El 1961 mateix, l'Institut d'Estudis Catalans i Òmnium Cultural crearen la Junta Assessora per als Estudis de Català per tal d'habilitar un cos de professors que ja donà els primers certificats el 1962. Al llarg de la dècada, l'IEC feu diferents intents per aconseguir alguna mena de reconeixença i subvenció per part de la Diputació de Barcelona, però no arribaren a bon port, ja que no fou subvencionat fins al final de la dictadura. En canvi, sí que s'establí un fort vincle entre l'Institut i Òmnium, que el subvencionà i que a partir de 1962 l'acollí a la seva seu del Palau Dalmasses.

També les revistes i les editorials en català fundades o consolidades en aquells moments seguiren l'àmbit territorial globalitzador. *Serra d'Or* esdevingué la publicació de referència per a la intel·lectualitat resistent. Editada per l'Abadia de Montserrat (cosa que en va permetre l'autorització), fou dirigida per un monjo, Maur Maria Boix, tot i que el pes periodístic el va dur inicialment Antoni de Rosselló i, després, Jordi Sarsanedas.⁴² Era regida per un consell de redacció en el qual hi tenien molt de pes Josep Benet, Ramon Bastardes i Max Cahner.⁴³ Va saber lligar la catalanitat amb el cosmopolitisme, crear una plataforma de debat que recollia les diferents sensibilitats de l'oposició democràtica i mostrar una pluralitat d'idees insòlita en el panorama periodístic (fins on ho permetia la censura del règim, que es revelà molt activa contra la revista). És l'única, de les que aparegueren aleshores, que ha tingut continuïtat fins ara, si exceptuem el cas de la revista infantil *Cavall Fort* (1961), que també tingué el patrocini eclesiàstic i que encara avui es publica.

El 1961 aparegué a Vic *Oriflama*, especialment adreçada a la joventut, que es deixà d'editar el 1977. El 1966 sorgí el setmanari cultural *Tele-Estel*, dirigit per Andreu-Avellí Artís «Sempronio», que, tot i complir la imposició de no parlar de temes polítics i reivindicatius, fou suspesa temporalment el 1969 i clausurada el 1970.⁴⁴ A València aparegué, el 1969, la revista *Gorg*, dirigida per Joan Josep Sennet, que amb l'excusa de ser un butlletí bibliogràfic va poder mantenir-se fins al 1972, en què va haver de tancar per ordre governativa.

A l'exili aparegueren també nous mitjans, com ara el *Butlletí d'Informació Catalana* (1961), editat a Mèxic per Josep M. Murià i Romaní, que després passà a dir-se *Butlletí d'Informació dels Països Catalans* i que es mantingué fins al 1975. I sobretot, *Xaloc* (1964-1981), editada també a Mèxic, que fou la continuadora de *Pont Blau* pel que fa a la funció de mantenir el vincle entre la intel·lectualitat exiliada i la dels Països Catalans. Dirigida per Ramon Fabregat (i amb Vicenç Riera Llorca com a secretari), reeixí a esdevenir una tribuna lliure per a la discussió d'idees que hauria estat impossible de sostenir a l'interior, i d'aquí la seva llarga continuïtat. Val la pena remarcar també que, durant el període considerat, es mantingueren algunes re-

vistes de l'exili fundades anteriorment. El cas més emblemàtic és *Ressorgiment*, de Buenos Aires, dirigida per Hipòlit Nadal Mallol, que havia estat fundada el 1916 per l'emigració, però que es renovà arran de l'exili i que es va poder mantenir fins al 1972.

El món editorial, com a resultat de la represa del decenni anterior i de les mesures relativament liberalitzadores de 1962, va viure un creixement molt notable entre 1961 i 1966 (any en què s'editaren 548 títols), per passar per diferents alts i baixos fins a l'estabilització de 1972. S'ha volgut explicar aquesta aturada per la situació que patia el català, pràcticament exclòs de la vida pública i de l'ensenyament. La importància de l'embranchida que suposà l'autorització de les traduccions ens la dona el fet que l'any 1965 constituïren el 55 % de l'edició en català.⁴⁵

Una de les editorials més conegudes i potents que sorgiren aleshores es digué precisament Edicions 62, un nom que volia fixar l'any de la seva aparició com una data emblemàtica per a l'edició catalana, cosa que s'aconseguí. D'altres editorials més petites feren també la seva aparició aleshores, com Rafael Dalmau (1959), Alcides (1961) o Pòrtic (1963), i algunes arribaren a assumir projectes molt ambiciosos. És el cas de Rafael Dalmau, que inicià, el 1960, els «Episodis de la Història», presentats en forma de col·lecció de llibres breus d'història de Catalunya, que suplien la inexistència d'una revista d'història en català (que només hauria estat autoritzada si el 75 % del contingut era en espanyol) i que encara avui persisteix. O el de l'editor Santiago Albertí, que l'any 1966 abordà un *Diccionari biogràfic* en quatre volums que es completà el 1970.

Algunes de les editorials que fins aleshores només editaven en castellà també obriren col·leccions en català (com Teide, Alfaguara, Destino, Ariel...). I l'embranchida editora es va estendre arreu dels Països Catalans. Així, a València aparegué l'Estel (1962), mentre que a Mallorca es va poder culminar, el 1962, el *Diccionari català-valencià-balear*, i el seu editor, Francesc de Borja Moll, impulsà la Biblioteca Raixa, ja creada a la dècada anterior.

Un cas peculiar fou el d'Edicions Proa, inicialment fundada a Badalona el 1928 per Josep Queralt i Marcellí Antic, que havia reaparegut el 1951 a Perpinyà (per obra de Josep Queralt mateix) i que durant la dècada dels seixanta va retornar a Barcelona i s'integrà dins l'editorial Aymà, dirigida per Joan Oliver. Constitueix un indici molt clar de la crisi de l'edició catalana a l'exili, que, a la inversa del que passava amb les revistes, es va veure molt afectada per la puixança editorial de l'interior. Hi hagué, però, iniciatives noves promogudes des de Barcelona mateix, però editades a fora per evitar la censura, com foren les Edicions Catalanes de París, impulsades el 1969 per Jordi Pujol, Josep Benet i Albert Manent. Així, va poder publicar, entre altres títols, *Catalunya sota el règim franquista: Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco* (1973) i una obra tan ambiciosa com *Panoràmica del nacionalisme català* (1975-1976), de Fèlix Cucurull, en sis volums, que encara no ha arribat a ser reeditada en territori català.

Pel que fa a l'àmbit literari, emergí Mercè Rodoreda, amb *La plaça del Diamant* (1962), que va ser considerada la millor novel·la del gènere d'ençà de la guerra. L'obra fou publicada al Club Editor (fundat el 1959), regida per Joan Sales, que tingué un notable paper en el reconeixement de l'escriptora.⁴⁶ Per cert, Sales també publicà, el 1969, una versió ampliada de la seva novel·la sobre la Guerra Civil *Incerta glòria* (apareguda en versió mutilada el 1956), que no tingué l'atenció merescuda fins dècades després. També sobresortiren dos escriptors illencs: Llorenç Vilallonga, amb *Bearn* (1961), i Blai Bonet; aquest darrer, a la dècada anterior ja havia publicat la novel·la *El mar* (1958) i aleshores donà a conèixer el poemari *L'Evangelí segons un de tants* (1967). En l'àmbit poètic, els canvis també foren transcendents, com pot fer evident la comparació entre l'antologia que preparà Joan Triadú, a principi dels cinquanta, i la que prepararen Joaquim Molas i Josep M. Castellet el 1963, en la qual es consagrà el que s'anomenà «realisme històric», d'inspiració neomarxista, i que valorà l'obra d'autors com Joan Oliver o Gabriel Ferrater.⁴⁷ A València despuntà la figura de Vicent Andrés Estellés. Fuster en digué que «feia segles que, al País Valencià, no es feia sentir, en poesia, una veu tan intensa i tan potent».⁴⁸

Pel que fa al teatre, l'Agrupació Dramàtica de Barcelona, per diferents motius dels quals no són pas alienes les traves imposades per la censura, va haver de plegar el 1963, tot i que en el seu si aparegué, el 1962, la companyia que després es convertí en Els Joglars. El relleu el va prendre l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual, dirigida per Ricard Salvat i M. Aurèlia Capmany (escriptora amb una extensa producció dramàtica), que el 1966 esdevingué Companyia de Teatre Adrià Gual. Els grans autors internacionals de referència foren Bertolt Brecht i, amb menor mesura, Jean-Paul Sartre. Es consolidà el teatre d'autor i també feu forat el teatre de l'absurd i d'avantguarda, que tingué com a caps de brot Manuel de Pedrolo i Joan Brossa, els quals despuntaren també, respectivament, en l'àmbit de la novel·la i de la poesia. Pedrolo, de fet, conreà gairebé tots els gèneres i fou un dels escriptors més prolífics de les lletres catalanes, i dels més castigats per la censura.

Els fets del maig del 1968 parisenc i dels moviments similars d'alliberament polític i de vida quotidiana arribaren en sordina i no tingueren unes conseqüències visibles fins a la dècada posterior. Tanmateix, com va apuntar Triadú, ja des de principi de la dècada, «un aire jove, nou, sacseja la cultura catalana, hi imposa uns ritmes, hi crea unes diferenciacions i hi estableix unes bases que, en davallada per tot el decenni, configuren en la pràctica el que ha estat, sense dir-ho prèviament, una política cultural».⁴⁹ Aquesta voluntat d'articular des de la mateixa societat civil una política cultural havia estat el mòbil del Primer Congrés de Cultura Catalana (1964).⁵⁰ Preparat d'ençà del 1961, es va cloure clandestinament el 1964 en una reunió que aplegà uns tres-cents congressistes, amb representació oficiosa d'arreu dels territoris catalans (amb la participació de Joan Fuster i de Josep M. Llompart com a figures

emblemàtiques del País Valencià i les Illes, respectivament). Algunes ponències van haver de ser improvisades i, per més que fou un primer intent, prematur a parer dels organitzadors, fou com un gran assaig general preparatori del que se celebrà en la dècada següent, ja mort el dictador, que tingué una gran transcendència pública.

Responia també a una voluntat de posar unes bases sòlides a una futura política cultural la iniciativa d'editar la *Gran enciclopèdia catalana*, que va treure el primer volum el 1969. En el pròleg, el director, Jordi Carbonell, explicava que s'havia rebutjat la idea de fer una traducció d'una enciclopèdia estrangera i que s'optava per «partir de zero», perquè l'equip redactor entenia que «la GEC podia ésser l'esforç d'una generació d'intel·lectuals catalans per a crear una obra de referència que correspongués a la present situació cultural, social i econòmica dels Països Catalans».⁵¹

En una direcció similar, el 1968 s'impulsà la Universitat Catalana d'Estiu celebrada a la Catalunya del Nord, a Prada, fora de la jurisdicció espanyola. Aquesta experiència havia de configurar el model que hauria de seguir una futura universitat catalana sobirana, que havia de conciliar el caràcter innovador i universal amb la necessitat d'enaltir la llengua, la cultura i les ciències catalanes. La Llei Deixonne de 1951 va possibilitar que a la República Francesa existís un context favorable a les llengües considerades «regionals», fet que va permetre la creació del Grup Rossellonès d'Estudis Catalans, l'entitat que junt amb el Grup Cultural de la Joventut Catalana va impulsar aquella iniciativa universitària que encara avui es manté.

L'ASSALT A LES INSTITUCIONS

Els anys setanta foren els del gran canvi polític. La mort del general Franco el 1975 precipità la fi del règim dictatorial. Però no hi va començar a haver canvis democràtics fins al 1977, canvis que no haurien estat possibles sense una pressió popular punyent i intensa. L'escriptora Isabel-Clara Simó, aleshores directora de la combativa revista *Canigó*, recordà que l'any 1976 no hi va haver dia sense manifestació. I, al costat de les protestes polítiques, hi hagué una gran expansió vaguística gràcies al creixement del moviment sindical.

Des de l'inici de la dècada, l'oposició democràtica aconseguí organitzar-se en instàncies unitàries que li donaren un força que abans no havia tingut. El món de la cultura hi jugà un gran paper, ja que el 1970 s'arribà a constituir l'Assemblea Permanent d'Intel·lectuals, Professionals i Artistes de Catalunya, fruit de la tancada de protesta contra la dictadura d'unes tres-cents persones al monestir de Montserrat. Fou l'embrió d'un moviment més ampli que donà pas, l'any següent, a l'Assemblea de Catalunya, que agrupà els principals partits de l'oposició, entitats cíviques i personalitats independents. També fou en el si de l'assemblea d'intel·lectuals que es gestà la idea de celebrar un nou Congrés de Cultura Catalana que ha-

via d'abastar el conjunt dels Països Catalans i que va tenir lloc durant els anys 1975-1977.

Aquest congrés, a diferència del celebrat el 1964 en la clandestinitat, tingué una gran repercussió social. A partir d'una crida feta pel Col·legi d'Advocats de Barcelona, va rebre l'adhesió de 15.000 persones i de més de 1.500 entitats, i va aconseguir dur a terme una debat organitzat i sistemàtic en què es tractaren àmbits que anaven més enllà dels que habitualment engloba el terme «cultura», com ara ordenació del territori, estructura sanitària, agricultura o institucions (polítiques).⁵² S'optà per un concepte ampliat de cultura, gairebé antropològic, perquè l'objectiu era determinar la política que calia seguir, no tan sols en l'àmbit cultural, sinó en una consideració global, davant de l'expectativa d'un canvi de règim que possibilités la creació d'unes instàncies d'autogovern arreu dels territoris catalans. I, de fet, foren els intel·lectuals, els professionals, els científics i els artistes els qui portaren la veu cantant. Per primer cop, doncs, la intel·lectualitat catalana es reuní en una gran assemblea, que durà molt de temps, per prendre decisions sobre qüestions clau per a la supervivència i la modernització de la cultura i la nació catalanes. Aquesta situació, posteriorment, amb aquesta magnitud i incidència social, no es tornà a repetir més.

El Congrés fou una peça fonamental per a la popularització del terme «Països Catalans», ja que ratificà l'existència d'una realitat cultural i lingüística compartida. No ha de sobtar, doncs, que al llarg de la dècada aquesta temàtica fos la que centrés l'atenció del debat sobre el país enllà del Principat de Catalunya. Així, al País Valencià aparegueren les obres d'Emili G. Nadal *El País Valencià i els altres* (1972) i de Domènec Valls *Els veritables altres catalans* (1973), mentre que a la Catalunya del Nord, el 1974, Pere Verdaguier donà a conèixer la seva obra *Defensa del Rosselló català* i Llorenç Planes, *El petit llibre de la Catalunya Nord*, que contribuïren decisivament a l'assumpció generalitzada d'aquest terme arreu del país.

La resistència cultural de l'època es caracteritzà per ser una proposta que alguns han qualificat de frontpopulista perquè combinava la reivindicació nacional amb la justícia social, ja que rebia una forta influència del marxisme (que era el corrent dominant en l'oposició política), tot i que contemplava un ventall ideològic molt més ampli que incloïa també la socialdemocràcia, el catolicisme progressista, la democràcia cristiana o el republicanisme catalanista hereu del període prebèl·lic. En realitat, fou com una mena de «compromís històric» a la catalana per tal d'assegurar la continuïtat i la modernització de la llengua i la cultura pròpies i per tombar la dictadura. Arribà a construir un mercat cultural viable en unes condicions molt adverses que, iniciat als seixanta, feu la seva eclosió als setanta i es desenvolupà decididament a les dècades posteriors, en situacions més favorables. Fins i tot creà una estètica pròpia molt evident en la literatura, el teatre i la música de l'època, però també en la plàstica. En aquest darrer sentit, hi jugaren un gran paper els cartells il·lustrats per artistes com Joan Miró, Antoni Tàpies o Guinovart, que contribuïren a

fer evident per al gran públic el compromís de l'avantguarda artística amb la reivindicació política i cultural. L'estètica plàstica antifranquista fou, doncs, obertament avantguardista, gràcies al compromís polític d'artistes que aleshores ja tenien un gran renom internacional, com els esmentats Miró o Tàpies. El primer, membre de l'avantguarda de preguerra i actiu fins a la seva mort, el 1983, va poder veure com, precisament el 1975, s'obrí a Barcelona la fundació que duia el seu nom. El segon, figura indiscutible de la segona avantguarda, imprimí a la seva obra, als setanta, un major grau de compromís polític, com testimoni la seva pintura, que incorporà sovint la bandera catalana, com a *L'esperit català* (1971).

La repressió governamental contra la cultura, però, es va endurir entre el 1969 i el 1974, període que posà fi a la relativa tolerància dels seixanta, precisament a causa dels avenços aconseguits. Albert Balcells ha recordat que hi hagué també, entre 1971 i 1975, una repressió il·legal duta a terme per grups feixistes i ultranacionalistes espanyols que actuà com a complement de la legal: agressions contra llibreries, editorials, distribuïdores, revistes, etcètera.⁵³

El primer diari en català d'ençà de la guerra fou l'*Avui*, que no aparegué fins al 1976, ja mort el dictador. I el següent fou *El Punt*, el 1979, ja fora del marc cronològic que aquí considerem. Anteriorment, només hi havia hagut alguna secció setmanal o determinats articles redactats en català, sobretot a partir de 1974, en diaris com *El Correo Catalán*, *Tele-Exprés*, *Diario de Barcelona* o *Mundo Diario*. El mateix any començaren a fer algun programa en català a les ràdios i fins i tot a la televisió oficial (TVE). Pel que fa a les revistes d'informació general, cal destacar *Canigó*, que, nascuda a Figueres a la dècada dels cinquanta, passà el 1971 a Barcelona, completament catalanitzada, sota la direcció d'Isabel-Clara Simó.

Val a dir que tant l'*Avui* com *Canigó* (d'una manera més sistemàtica i constant) defensaren la idea de la unitat cultural i lingüística dels Països Catalans, que també fou compartida per nombroses revistes culturals que sorgiren en aquell període, com ara *Els Marges* (1974), *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* (promoguda per Miquel Tarradell el 1978), *L'Espill* (impulsada per Joan Fuster el 1979 a València) o *Randa* (fundada el 1975, centrada en les Balears i les Pitiüses i dirigida per Josep Massot i Muntaner). Fins i tot la revista *L'Avenç* (1977), al començament, va tenir l'epígraf «Història dels Països Catalans», que desaparegué en la seva segona etapa de 1978.

Pel que fa a l'edició en català, a partir de l'estabilització de 1972 (amb 444 títols), experimentà una lenta ascensió fins al 1975, en què assolí els 611 títols, una xifra similar a la de 1936.⁵⁴ A partir d'aleshores, començà un període expansiu iniciat el 1976 (amb 872 títols) que es perllongà als vuitanta i noranta, amb xifres impensables als anys setanta (el 1997 arribà als 6.994 títols publicats només aquell any). Aquest canvi espectacular evidencia la forta pressió que el franquisme, amb les seves mesures restrictives, havia imposat a l'edició catalana. Pensem tan sols en el volum que va representar la possibilitat de fer manuals i llibres de text

(quan s'instituí, a partir de 1977, l'ensenyament del català a tots els nivells educatius) o bé en la importància del fet que existissin publicacions institucionals i que els organismes públics (Generalitats de Catalunya i de València, governs autònoms, diputacions, ajuntaments...) poguessin donar suport a l'edició en la llengua pròpia d'ençà dels anys vuitanta.

En aquest context favorable, foren possibles els grans tiratges. Així, *Mecanoscrit del segon origen*, de Manuel de Pedrolo, aparegut el 1974, arribà a vendre, fins al final de la dècada dels noranta, uns 450.000 exemplars (comptant només les edicions comercials). El recull de contes *Cròniques de la veritat oculta*, de Pere Calders, publicat el 1955 i que el donà a conèixer com a mestre del gènere, disparà les seves vendes el 1978, quan la companyia Dagoll Dagom en feu una versió teatral, *Antaviana*. A partir d'aleshores no van parar les vendes i al final dels anys noranta havia arribat als 170.000 exemplars.⁵⁵

A la segona meitat dels setanta, la recuperació dels parlants en català va experimentar un creixement important. El 1975, al Principat, es va registrar la xifra més baixa de catalanoparlants de la història contemporània (60 %), mentre que al País Valencià era del 55 %, i del 75 % a les Illes. El 1981, el Principat es recuperà (62 %), però l'ús del català davallà al País Valencià (52 %) i a les Balears (73 %). La política d'oficialització i normalització que emprengué la Generalitat de Catalunya d'ençà de 1977 tingué un efecte positiu.

La represa pública del català va possibilitar que hi hagués èxits de públic molt notables, fins i tot pel que fa al teatre compromès del principi de la dècada, com ara *El retaule del flautista* (1970), de Jordi Teixidor, o *Preguntes i respostes sobre la vida i la mort de Francesc Layret, advocat dels obrers de Catalunya*, de Maria Aurèlia Capmany i Xavier Romeu, que, escrita el 1970, es representà semiclandestinament en diferents localitats fins que el 1976 fou estrenada a Barcelona. Així mateix, la nova conjuntura va possibilitar l'existència d'un cinema en català que prengué un marcat caràcter polític i reivindicatiu, ja fos en forma de documentals com ara *La Nova Cançó* (1976) o *Canet Rock* (1976) —tots dos dirigits per Francesc Bellmunt— o d'informes, com *Informe general* (1977), de Pere Portabella; ja fos en forma de cinema històric, com *La ciutat cremada* (1976), d'Antoni Ribas, o *Companyes, procés a Catalunya* (1979), de Josep M. Forn.

La nòmina d'escriptors dedicats a la narrativa no parà de créixer i fou en aquesta dècada que es consolidaren o feren la seva aparició Baltasar Porcel, Terenci Moix, Marta Pessarrodona, Montserrat Roig, Pere Gimferrer, Robert Saladrigas, Quim Monzó, Joan-Francesc Mira, Jaume Cabré, Maria Àngels Anglada i, pel que fa a la dramaturgia teatral, emergiren Josep M. Benet i Jornet i Rodolf Sirera.

L'inici de la dècada, en l'àmbit poètic, va estar marcat per la mort de Josep Carner a Brussel·les poc temps després d'haver fet una visita fugaç a Catalunya. I els setanta foren els anys de la consolidació de noms com Miquel

Martí i Pol (que obtingué un extraordinari èxit de públic), Maria Mercè Marçal, Miquel Bauçà, Joan Vinyoli, Feliu Formosa o Vicent Andrés Estellés. La poesia tingué una gran presència pública, sobretot gràcies als cantants de la Nova Cançó, que popularitzaren noms que difícilment haurien ultrapassat el cercle dels entesos. Fou el cas de Raimon, que ja als seixanta cantà Espriu «com ningú», com va reconèixer el poeta mateix, i que en la dècada que ens ocupa versionà poemes catalans del segle xv, especialment Ausiàs Marc. Els mateixos cantants també feren lletres pròpies de cançons que tingueren un gran èxit fins a esdevenir veritables himnes del moment, com ara *Diguem no*, en el cas de Raimon, i sobretot, *L'estaca*, de Lluís Llach, que encara avui és un cant de lluita i de llibertat que ha ultrapassat fronteres.

Una idea de l'esclat poètic del moment la donà M. Àngels Anglada, que afirmà que els Països Catalans són fèrtils en poetes i que les tirades dels llibres de poesia d'aleshores eren superades en ben pocs països.⁵⁶

El compromís polític del gran músic Pau Casals, exiliat d'ençà de la instauració de la dictadura, va tenir en aquells moments, el 1971, un gran reconeixement internacional en haver compost l'himne de les Nacions Unides i ser-li lliurada la medalla de la pau. En aquella ocasió, pronuncià un famós discurs en què afirmava la seva condició de català i parlava de Catalunya com «la nació més gran del món» perquè havia acollit, ja al segle xi, les Assemblees de Pau i Treva, precedent del parlamentarisme a Europa.

L'interès general per la història no tan sols es mantingué, en relació amb els anys seixanta, sinó que va créixer, sobretot la centrada en les etapes més recents que durant molt anys només oferí la visió del règim. No ha de sobtar, doncs, que els historiadors que prengueren un major relleu públic fossin els que es van especialitzar en el període contemporani, especialment la triada formada per Josep Fontana (el màxim representant del marxisme historiogràfic), Josep Termes (expert en moviments socials i defensor de l'existència d'un catalanisme popular ja al segle xix) i Albert Balcells (estudiós del moviment obrer i del catalanisme i artífex de les grans síntesis sobre el període). Una gran novetat del període fou l'aparició d'historiadors professionals, universitàries, en un món fins aleshores reservat gairebé en exclusiva als homes. Citem Eva Serra, Núria Sales i Eulàlia Duran, totes tres especialitzades en el període modern (segles xvi-xviii), que tingueren un paper decisiu en l'estudi d'aquesta etapa fins aleshores molt poc estudiada, i els noms de Carme Batlle i M. Teresa Ferrer i Mallol en l'àmbit medieval.

La qüestió del gènere ja havia fet la seva aparició als seixanta, però fou als setanta que va fer la seva eclosió, per la importància social que prengué aleshores el moviment feminista.

L'escriptora Maria Aurèlia Capmany evidencià amb dues de les seves obres aquest canvi, ja que publicà primer *La dona a Catalunya: Consciència i situació* (1966) i, després, *El feminisme a Catalunya* (1973), i es convertí en una referència ineludible sobre aquesta qüestió. Una ma-

nifestació cabdal del grau de maduresa assolit aleshores pel moviment foren les Jornades Catalanes de la Dona (1976), celebrades al paranímf de la Universitat de Barcelona al llarg de quatre dies i en què es feren evidents la complexitat i la pluralitat del feminisme de l'època. L'any següent aparegué, a Barcelona, una editorial feminista, La Sal, que impulsà la col·lecció «Clàssiques Catalanes», que tingué com a objectiu la recuperació d'autores de tots els temps, des del període medieval fins al contemporani.

La reivindicació feminista, el nou paper de la joventut, la crítica de la vida quotidiana, l'alliberament sexual, el pacifisme, el comunisme... foren temàtiques que, junt amb la del canvi social, ja havien emergit a escala mundial a la darreria dels seixanta, amb moviments com el del Maig del 68 a París o les mobilitzacions estudiantils als EUA, a Alemanya, a Itàlia o a Mèxic, però que no es concretaren aquí fins a la dècada següent. Aparellat amb aquestes noves inquietuds, aparegué l'interès per les experiències psicodèliques, el rock, el moviment hippy, la contracultura... Tot plegat tingué indefectiblement repercussió als territoris catalans, on aquestes formes alternatives al progrés tecnològic i a la societat capitalista prengueren un to de caràcter anarquitzant. El que podríem englobar com a «contracultura catalana», en un sentit ampli, tingué una especial incidència en l'àmbit musical, amb una manifestació com el festival Canet Rock (iniciat el 1975), figures com els cantants i poetes Pau Riba o Jaume Sisa, un espai mític com les illes d'Eivissa i Formentera (enclavament del moviment hippy internacional), determinats còmics i pintures *underground* o fins i tot alguns films centrats en personatges que responien a l'estètica del moviment —com ara *Ocaña, retrat intermitent* (1978), de Ventura Pons, del 1978— o a les seves aspiracions —com *L'orgia* (1978), de Francesc Bellmunt.

El procés de liquidació del franquisme possibilità la tornada de figures molt significatives de l'exili cultural, com fou el cas del mític conseller de cultura Ventura Gassol, però sobretot va permetre el retorn del president Tarradellas i el reconeixement de la Generalitat de Catalunya, l'any 1977, per part del Govern espanyol. Això va marcar el final de l'exili que s'havia iniciat arran de la Guerra Civil. Amb el retorn de la institució política més representativa, Tarradellas es convertí en el darrer exiliat de l'anti-franquisme. Aquest esdeveniment no obsta, naturalment, que altra gent restés encara fora del país ni tampoc que a partir d'aleshores s'iniciessin altres exilis que respongueren a la política del moment.⁵⁷ De fet, ara mateix, ens trobem amb un exili molt diferent, poc nombrós, però d'una alta representativitat política.

L'aportació que van fer els exiliats retornats als anys seixanta i setanta, amb els seus testimonis personals, va ser cabdal per recuperar la memòria de la cultura, de la societat i de la política de l'etapa republicana i de l'exili mateix en les dècades següents. Si pel que fa a l'etapa de preguerra el nostre coneixement actual comença a ser força complet, fins i tot més enllà dels especialistes, no s'ha aconseguit integrar plenament la cultura i el món de l'exi-

li en les visions globals del segle xx. Encara avui constitueix com una mena d'història paral·lela que tenim el rept de recuperar, sobretot pel que fa a la seva dimensió cultural, ja que l'aportació que es va fer fou de primera magnitud i de cap manera no la podem perdre.

És innegable que, a partir dels anys vuitanta i gràcies al desplegament de la Generalitat de Catalunya i dels governs autonòmics del País Valencià i les Illes (quan no hi hagué la dreta espanyolista, que va governar-hi molts anys) —als quals cal sumar-hi també Andorra—, el català i la cultura catalana experimentaren un desenvolupament espectacular, encara que la normalització lingüística es trobà, com ara mateix, amb limitacions escandaloses i àmbits en què el català només tingué un paper testimonial (cinema, còmics, televisions privades, jocs electrònics...). Però allò més sorprenent és que en cap moment no s'arribà ni tan sols a plantejar la necessitat d'un rescabament per la repressió patida al llarg de tants anys, tot i que tingué unes conseqüències sociolingüístiques tan adverses per a la cultura i la llengua catalanes. Hauria calgut que, des de les institucions públiques estatals, s'haguessin pres unes mesures que haurien d'haver reparat el terreny perdut durant la dictadura.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] «Ponència sobre els continguts culturals del Congrés de Cultura Catalana elaborada pel secretariat cultural». A: *Congrés de Cultura Catalana: Manifest i documents*. Vol. IV. Països Catalans, 1978, p. 19-20. La resta de citacions del paràgraf són també extretes d'aquest mateix document.
- [2] Josep BENET. *Catalunya sota el règim franquista*. París 1973 [reedició: Barcelona 1978]; Josep M. SOLÉ, Joan VILLARROYA. *Cronologia de la repressió de la llengua i cultura catalanes*. Curial, Barcelona 1994; Santi CORTÉS. *València sota el règim franquista*. Institut de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València i Barcelona 1995; Josep MASSOT I MUNTANER. *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1978.
- [3] En un article del mateix títol al diari *Avui*, 28 de gener de 1995, p. 4.
- [4] Casals, Carner i Gassol, el 1939, ja es trobaven fora de Catalunya, però restaren fidels a un exili que pràcticament durà fins als seus darrers dies. Fou el cas també de Picasso, que sempre reivindicà la condició de «català nascut a Màlaga i que vivia a París», segons la seva autodefinició.
- [5] Josep FAULÍ. *Els Jocs Florals de la llengua catalana a l'exili, 1941-1977*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.
- [6] Albert MANENT. *La literatura catalana a l'exili*. Curial, Barcelona 1989; Robert SURROCA I TALLAFERRO. *Prensa catalana de l'exili i de l'emigració 1861-1976*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004.

- [7] Daniel DÍAZ ESCULIES. *Entre filferrades: Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. La Magrana, Barcelona 1993.
- [8] Josep PALAU I FABRE. «Temps congelat». *Avui*, 11 de maig de 1995, p. IX.
- [9] Albert BALCELLS, Santiago IzQUIERDO, Enric PUJOL. *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*. Vol. II: *De 1942 als temps recents*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2007.
- [10] Carta personal del 19 de desembre de 1995.
- [11] Josep PALAU I FABRE. «Temps congelat», *op. cit.*
- [12] Tot i no fer part del grup, també podríem incloure en un posicionament similar «Gaziel», Agustí Calvet.
- [13] Francesc MONTERO. *Manuel Brunet: El periodisme d'idees a l'ull de l'huracà*. Afers, Catarroja 2016.
- [14] Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1994-1995, 2 v.; Albert BALCELLS. *Els Estudis Universitaris Catalans (1903-1985)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2011.
- [15] Joan SAMSÓ. *La cultura catalana...*, *op. cit.*, p. 348.
- [16] Joan TRIADÚ. *Una cultura sense llibertat*. Aymà, Barcelona 1978, p. 78-79.
- [17] Totes les citacions provenen de Joan TRIADÚ. *Una cultura...*, *op. cit.*
- [18] Enric PUJOL. «Controversial Dalí. The politico-ideological controversy with the Catalan intelligentsia». *Transfer: Journal of Contemporary Culture*, núm. 1 (2006), p. 123-131.
- [19] Vegeu Joan SAMSÓ. *La cultura catalana...*, *op. cit.*; Albert MANENT. *La literatura catalana...*, *op. cit.*
- [20] Maria Josepa GALLOFRÉ. *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991.
- [21] Entrevista al diari *Avui*, 5 d'abril de 1994, p. 14.
- [22] Joan TRIADÚ. «La resistència cultural». A: M. COSTA-PAU (dir.). *Els Països Catalans*. Ulisses, Barcelona 1984, p. 88.
- [23] Albert MANENT. *La represa: Memòria personal, crònica d'una generació*. Edicions 62, Barcelona 2008.
- [24] «Albert Manent o la memòria de l'exili». A: Enric PUJOL (coord.). *L'exili català del 1936-1939: Un balanç*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 2003, p. 228.
- [25] Això comportà una ruptura entre Fuster i el grup Torre de València, encapçalat per Xavier Casp i Miquel Adlert.
- [26] Enric PUJOL. «Notícia de Catalunya i el projecte polític vicencià». A: *Tres imprescindibles: F. Soldevila, J. Vicens Vives i P. Vilar*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2015.
- [27] En una carta del 16 d'octubre de 1950 citada per Manuel Llanas. *Gaziel: Vida, periodisme i literatura*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1998, p. 384.
- [28] Els «homenots» serien aquells qui «han deixat una obra positiva en el país i que han donat el to de l'època en què visqueren», segons definició de Pla.
- [29] Foren aplegats en quatre volums de la seva *Obra completa* de l'editorial Destino: vol. 11 (1969), 16 (1970), 21 (1972) i 29 (1975).
- [30] En una carta del 19 de març de 1954, Vicens li digué: «Els catalans ultraatlàntics han de posar a contribució una experiència i uns valors de què els del país n'estem mancats.» J. CLARA, P. CORNELLÀ, F. MARINA, A. SIMON. *Epistolari de Jaume Vicens*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 1994, p. 73.
- [31] Joan OLIVER, Josep FERRATER MÓRA. *Joc de cartes 1948-1984*. A cura d'Antoni Turull. Edicions 62, Barcelona 1988; *Epistolari Joan Coromines & Lluís Nicolau d'Olwer*. A cura de Josep Ferrer i Joan Pujades. Fundació Pere Coromines, Barcelona 2008. Aquest darrer és el volum 12 d'una col·lecció que aplega les cartes de Joan Coromines amb diferents autors de primera línia: Pompeu Fabra, Carles Riba, Josep M. de Casacuberta, Francesc de Borja Moll, Joan Fuster, Joan Sales, Josep Pla, Hipòlit Nadal Mallol, Avel·lí Artís i Balaguer...
- [32] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana. Els llibres». A: Pere GABRIEL (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. X. Edicions 62, Barcelona 1998, p. 77.
- [33] Josep FAULÍ. *Mig segle de la Nit de Santa Llúcia: La Festa de les Lletres Catalanes (1951-2000)*. Òmnium Cultural, Barcelona 2000.
- [34] «Reincorporació al Diccionari general de la llengua catalana de les supressions atribuïbles a la censura». A: *Documents de la Secció Filològica*. Vol. I. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1990.
- [35] Jordi AMAT. *Las voces del diálogo: Poesía y política en el medio siglo*. Península, Barcelona 2007. Encara en una data recent, Carme Riera, a «Els ponts del diàleg» (*Cultura/s*, núm. 857, de l'1 de desembre de 2018), ha constatat l'absència d'un diàleg similar després del franquisme. Albert BALCELLS. *Cataluña ante España: los diálogos entre intelectuales catalanes y castellanos, 1888-1984*. Milenio, Lleida 2011.
- [36] Joan B. CULLA. *Història de Catalunya*. Vol. VII: *El franquisme i la transició democràtica*. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 362.
- [37] Albert BALCELLS. *Història de Catalunya*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2004, p. 831.
- [38] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*, p. 71-72.
- [39] Jaume LORÉS. «El marxisme entre nosaltres». *Serra d'Or*, núm. 289 (octubre 1983), p. 17.
- [40] Josep FAULÍ. *Els primers quaranta anys d'Òmnium Cultural*. Proa, Barcelona 2005. Del mateix autor i el mateix tema, però amb més extensió i informació, la tesi doctoral a la Universitat de Barcelona el 1981.
- [41] *Tot un honor: 50 anys del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes*. Galaxia Gutenberg, Barcelona 2018.
- [42] Carme FERRÉ PAVIA. *Intel·lectualitat i cultura resistents: Serra d'Or 1959-1977*. Galerada, Cabrera de Mar, 2000.
- [43] Carles BARBA. «La primera redacció de Serra d'Or». *Cultura/s*, 13 d'agost de 2016, p. 5.
- [44] *'Tele/Estel', 'Arreu', 'Oriflama' i 'Presència': cinc revistes catalanes entre la dictadura i la transició*. Col·legi de Periodistes de Catalunya i Diputació de Barcelona, Barcelona 1988.

- [45] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*, p. 77-78.
- [46] Mercè RODOREDA, Joan SALES. *Cartes completes (1960-1983)*. A cura de Montserrat Casals. Club Editor, Barcelona 2008.
- [47] En aquesta mateixa direcció, Àngel Carmona confegí l'*Antologia de la poesia social catalana (1970)*
- [48] Joan FUSTER. *Literatura catalana contemporània*. Curial, Barcelona 1971, p. 358.
- [49] Joan TRIADÚ. *Una cultura...*, *op. cit.*, p. 152.
- [50] Josep Lluís MARTÍN BERBOIS. «La Residència Universitària de Sant Antoni i el Primer Congrés de Cultura Catalana (1964)». A: *L'Escola Pia de Sant Antoni: dos-cents anys al barri i a Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2016.
- [51] El responsable de l'edició era Max Cahner, l'assessor lingüístic era Ramon Aramon i Serra, i els assessors generals eren Francesc de B, Moll, Manuel Sanchis Guarnier, Joan Hernández Mora, Joan Fuster i Josep M. Llompart.
- [52] Jaume FUSTER. *El Congrés de Cultura Catalana: Què és i què ha estat?*. Laia, Barcelona 1978.
- [53] Albert BALCELLS. *Història de Catalunya*, *op. cit.*, p. 831.
- [54] Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*, p. 79.
- [55] Aquestes dades i les dels parlants en català són extretes de: Francesc VALLVERDÚ. «La llengua catalana...», *op. cit.*
- [56] M. Àngels ANGLADA. «Poesia catalana contemporània». A: M. COSTA-PAU (dir.). *Els Països Catalans*, *op. cit.*, p. 59.
- [57] Enric PUJOL. «The great exodus of 1939 and other exiles of the 20th Century». *Catalan Historical Review*, núm. 2 (2009).

NOTA BIOGRÀFICA

Enric Pujol Casademont (Figueres, 1960). Doctor en història per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i membre de l'Institut d'Estudis Catalans, és autor de *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània* (1995), *Història i reconstrucció nacional* (2003) i *Figueres, la Gernika catalana* (2019). Codirector del *Diccionari d'historiografia catalana* (2003) i del *Diccionari dels diputats de la Mancomunitat de Catalunya* (2016), fou comissari del Museu de l'Exili de la Jonquera i director de la Casa de la Generalitat a Perpinyà (2005-2007).